

Ders 9

Байламталар (Bağlaçlar)

Өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбостон сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырууга жараган кызматчы сөз түрлөрү байламталар деп аталат. Байламталар тарыхый жактан бир кездерде толук маанилүү сөздөр болгону, бирок тилдин өнүгүш процессинде маанилерин жоготуп жардамчы сөздөргө айлангандары билинет. Мисалы:

jana < jan+ çakçıl m. -a;
sebebi > sebep+i;
antkeni < anı +ct+kan+i j.b.

Кыргыз тилинде байламталар жөнөкөй (basit) жана татаал (birleşik) байламталар болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй байламталар тилдин азыркы абалында ажыратылып каралбаган бир сөздөн турган байламталар. Алар:

А - а, *ары/нары* – hem, ister, *анткени* –çünkü, *андыктан* – o yüzden, *ошондуктан* – o yüzden, *бирок* –fakat, *болбосо* – yoksa, *да-да*, *дагы-* da, dahi, *дале/деле* – bile, *жана* –ve, *менен* – ile, *же* –veya, ya da, *не* – ne, *эгер* – eger j.b.

Биз ишти бүтүрүп, эртең жолго чыгабыз, *а* силер бүгүн чыга бергиле. Кыз *ары* сымбаттуу, сулуу, *ары* колунан баары келген уз чыкты. Бала кайрылып сөз айта алган жок, *анткени* алдан кетип калган. Жаныш бул сырды эч кимге оозундан чыгарба деп айткан, *андыктан* сага да айта албайм, досум. Машина күрткүгө тыгылып калыптыр, *ошондуктан* бульдозёр алып барбасак болбойт. Баарыңар жакшы ырдайт экенсиңер, *бирок* араңардан үч кишини гана тандап алышыбыз керек. Сен азыр чыныңды айтасың, *болбосо* мен директорго болгондордун баарын айтып салам. Биз *да* баралыбы? Күн *дагы* бузула баштады, жаан жаайт окшойт. Бир *дагы* киши конкурстан өтө албаптыр. Байлар *деле* ыйлайт. Мен *деле* кээде жазыксыз жалгандарды айтып коём. Адамдар, айбандар *жана* өсүмдүктөр – табияттын негизин түзгөн башкы нерселер. Атаң *менен* эжең сени издеп келиптир. *Же* сен сүйлө, *же* мен сүйлөйүн. *Не* ишибиз бүткөн жок, *не* эс албадык. *Эгер* унчукпаса, иш жакшы демек, *эгер* кыйкыра баштаса, сен да ойлогондорунду тартынбастан бетине сүйлө.

Эки же андан ашык сөздөн турган байламталар татаал байламталар деп аталат. Алар: *ал эми* – ise, oysa, *анткени менен* –yine de, *кантсе да* – ne de olsa, ... olmasına rağmen, *ошентсе да* – öyle olsa bile/da, *ошондой болгону менен* – ona rağmen, *бирок да* – ne var ki, yine de, *же болбосо* – yoksa, olmazsa,yahut da, *жана да* – birde, üstelik, *ошол себептүү* – o nedenle, *ошон үчүн* - o yüzden, onun için, *неге десен* – nedenini/sebebini sorarsan, болгонуна карабастан - olmasına rağmen ж.б.

Акыркы шайлоодо оңчул партиялар көп добуш алышты, *ал эми* солчулдар бүтүн дүйнөдө добуш жоготуп жатышат. Биз утулдук, *анткени* менен көңүлүбүздү чөгөргөбүздүк, бир күн мунун жообун аларыбызга ишенебиз. *Андай болсо* да сен бизге жардам кыл, колубузду бош чыгарба. *Кантсе да* бир тууган эмеспи, бизди кыя алган жок окшойт. Биз таарынбайбыз, *ошентсе да* кишилер менен мамиледе бир аз этият болсун. Кабыл *ошондой болгону менен* абдан берешен жигит экен. Аба ырайы бюросу жаан болбойт дейт, *бирок да* биз камыбызды көрүп коёлу. Окуучулардын баарын чакыралыбы, *же болбосо* жеңүүчүлөрдү элеби? Атасы согуш майыбы, *жана да* эч бир жардам берчү

тууганы жок. Айдар кылгандарынан абдан уялды, ошол себептүү бизге кайрылып сүйлөй алган жок.

Жатаканада кечкисин ар качан жоктошот, ошон үчүн дароо кетишибиз керек. Боз үйдү тегерете арык казып коюшат, неге десен, жаандын суусу үйгө кирбесин деп.

Байламталардын көбү сөз менен сөздү жана сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырат. Алар: *ары/нары, да/дагы, дале/деле, жана, же, не, же болбосо, менен*. Бирок айрымдары жалгыз гана сүйлөмдөрдү байланыштырат. Алар: *а, ал эми, анткени/анткени менен, андыктан/ ошондуктан, андай болсо да/ антсе да/ ошентсе да, бирок/бирок да, болбосо, ошол үчүн ошон үчүн, ошол себептүү, неге десен*.

Көнүгүүлөр

1. Cümleleri parantez içinden uygun bağlaçlar seçerek tamamlayınız.

Асан тракторун кечее ондоткон болчу, бүгүн кайра бузукуп калды. Өсүп-өнгөн жеримди жүрөгүмө ушунчалык жакын көрөм ар дайым сагынам. Максатыңарга эмгек аркылуу жетесиңер, эмгекти сүйүү керек. Бул айлык артышынан мугалимдер докторлор гана пайдалана алат экен. Ажардын апасы катуу ооруп калды, күн бою суукта кир жууган болчу. Жекшендин терс кыялдары бар, арам ойлуу эмес.

(жана, себеби, анткени менен, бирок, ошондуктан, менен)

2. Cümlelerin sonunu siz getiriniz.

Тамара апасын бир жылдан бери көрө элек болчу, ошондуктан
Жибектен жардам сурасамбы, кантсе да

Таалай 1- экзамендерин жакшы тапшырган, бирок.....

Бул өлкөнүн саясатчылары, иш адамдары жана окумуштуулары бир арага келип,
Көп күндөн бери жамгыр жаап жаткан, ошондуктан.....

Биз дүкөндөн Айнурга бир белек сатып алалы, а силер.....

Дамира абдан бай үй-бүлөнүн кызы болгонуна карабастан,.....

Мен сага катуу таарындым, анткени

Ромео менен Жулиетта баш кошо алган жок, себеби.....

3. Бул суроолорго байламталарды кошуп жооп бергиле

Өлкөнүн абалынан кимдер жоопкер?

Эмне себептен ар качан сабакка кечигип келесиң?

Шайлоого кимдер катыша албайт?

Газеталар бул кабарды эмнеге жазышкан жок?

Эгер кесибиң боюнча жумуш табылбаса, эмне кыласың?

Полиция эмне себептен студенттерде тинтүү жасады?

Сен да митингге катышкан белең?

Алым дагы Ташкентке барат бекен?

4. да-да, ары-ары, же-же байламталары менен үчтөн сүйлөм түзгүлө

Kaynaklar

- Abduldayev E., Azırkı kыргыз tili. Бишкек, 1998.
- Asanaliyev Ü., Lobnor tilinin grammatikalık kыскача oçerki, Frunze, 1964.
- Bartold V.V., Kirgizı.- Soçineniya. M., 1963, T.2, Çast I., s.509-510.
- Baskakov N.A., Tyurkskiye yazıkı. Moskova, 1960.
- Batmanov İ.A., Kratkoye vvedeniye v izuçeniye kirgizskogo yazıkı. Frunze, 1947.
- Batmanov İ.A., Sovremenniy kirgizskiy yazık. Frunze, 1963.
- Baytur A., Kыргыз tarihının leksiyaları. Бишкек, 1992.
- Biçurin N.Y. Sobraniya soçineniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena. T.I, M.-L., 1950.
- Cumakunova, G. (2002). "Kыргыз Türkçesi". Türkler Ansiklopedisi. Ankara: Yeni Türkiye Yay. Cilt 19, s.596-606.
- Cumakunova, G. (2005). Türkçe-Kыргызca Sözlük. Бишкек: Manas Üniversitesi Yayınları.- 1000s.
- Cumakunova, G. (1999). Rahat Razak ile beraber, Baldar anemeleri. (Türkçeden Kыргызcaya). Ankara: Diyanet İşl. Başk. Yay. 1- 112s.
- Cumakunova, G. (1999). Rahat Razak ile beraber, Baldar anemeleri. Ankara: Diyanet İşl. Başk. Yay. 1- 112s.
- Cumakunova, G. (2001). Engin Köseoğlu: Tonton Ene. Ankara: Diyanet İşl. Başk. Yay. 1- 88.
- Cumakunova, G. (2003). Veli Aba. Ankara: Diyanet İşl. Başk. Yay. 1-136.
- Cusupakmatov L., Otnoşeniye kirgizskogo yazıkı k sibirskim tyurkskim yazıkam. Frunze, 1983.
- Çorotegin T.K., Moldokasımov K.S., Kыргызdardın cana Kыргызstandın tarihı. Бишкек, 2000.
- Direnkova N.P., Grammatika şorskogo yazıkı. Moskva, 1979.
- Grammatika hakasskogo yazıkı. Moskva, 1975.
- Hu Zhen-Hua, Guy İmart, Fu-Yü Girgis : A tentative description of the Easternmost turkic language. Univ. Of Calif. at Santa Barbara.
- İshakov F.G., Palmbah A.A. Grammatika tuvinskogo yazıkı. Moskva, 1961.
- Karayev O., Vostoçniye avtorı o kirgızah. Бишкек, 1994.
- Kыргыз adabiy tilinin grammatikası. Frunze, 1980.
- Malov S.E. Drevniye i noviyе tyurkskiye yazıkı.-İzvestiya AN SSSR, T.XI, Vıp.2., Moskva, 1952.
- Malov S.E., Lobnorskiy yazık, Frunze, 1956.
- Malov S.E., Yazık celtih uygurov: Slovar, grammatika. Alma-Ata, 1957.
- Malov S.E., Yeniseyskaya pismennost tyurkov: Teksti i perevodı. M.-L., 1952.
- Oruzbayeva B.O., Kirgizskiy yazık.- Yazıkı mira: Tyurkskiye yazıkı.- Бишкек, 1997, s.286-289.
- Tınıstanov K., Kыргыз tili. T.I-II, İstambul, 1998.
- Tenişev E.R., Drevniy kirgizskiy yazık, Бишкек, 1997.

Tenişev E.R., O dialektah uygurskogo yazıka Sinszyana.- Tyurkologiçeskiye issledovaniya. M.-L.,1963.

Tenişev E.R., O yazıke kırgızov uyezda Fuüy (KNR).- Voprosı yazıkoznaniya,1966, No 7, s.88-95.

Tenişev E.R., Stroy sarı-uygurskogo yazıka. M.,1976.

Tekin T., Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi.- Erdem Dergisi.C.5,sayı 13,1990. S.141-168.

Yunusaliyev B.M.,Kırgız dialektologiyası, Frunze,1971.

Yunusaliyev B.M., Problema formirovaniya obşenarodnogo kirgizskogo yazıka.-Voprosı yazıkoznaniya,1955, N 2, s.30-41.